

Алмамбеттин Манаска, кыргызга берилип, сүйүп кызмат кылгандыгы туурасында дүйнөнү сүйүү сактай тургандыгын эскертип келип, Манас менен Айтматов ата журтту, адамзатты бир бүтүн нерсе катары көрүп, чын пейилинен сүйгөндүгүн айтып, жүрөктөрү сүйүүгө толгон Алмамбет, айкөл Манас, Айтматов дүйнө үчүн гуманисттик улуулукун үлгүлөрү деп атаган.

Жыйынтыктап айтканда, публицист С.Байгазиев Айтматов менен Манасты айкалыштырып изилдөө аркылуу улуттун рухий уюткусунун пайдубалын дагы бир ирет бекемдеп, кыргыз публицистикасына өзгөчө салым кошо алган.

Колдонулган абадияттар:

1. Айтматов Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу. - Чыгармалардын жыйнагы. 8-том. – Б.:2009-ж. 9-18-беттер.
2. Байгазиев С. Манас жана Айтматов. Публицистикалык чыгармалардын 6 томдугу. 1-китеп. –Б.: - 2020. 190-бет.
3. Манас энциклопедиясы. – Б.: - 1995-ж. 416-бет.

List of used literature:

1. Aitmatov Ch. The peak of the ancient Kyrgyz spirit. - Collection of works. Volume 8 - B.: 2009. Pages 9-18.
2. Baygaziev S. Manas and Aitmatov. 6 volumes of journalistic works. Book 1.-B.: - 2020. p.190.
3. Encyclopedia of Manas. - B.: - 1995. Pp. 416.

Рецензент: филол.и.к., доцент Жаныбаева Майрам

УДК 821(575.2)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2021-1 (1)-33-38

Нышанбаева Ж. М.

И. Арабаев атындагы КМУнун аспиранткасы

Нышанбаева Ж. М.

Аспирантка КГУ И. Арабаева

Nyshanbaeva Zh. M.

Postgraduate student of KSU I. Arabaeva

**КЫРГЫЗ ТИЛИНИН БАЙЫРКЫ МЕЗГИЛГЕ ТААНДЫК СЫНЧЫЛ ОЙ
ЖҮГҮРТҮҮ - АДАМДЫН АКЫЛ-ЭС БӨЛҮГҮНҮН ӨЗГӨЧӨ АБАЛЫ ЖӨНҮНДӨ
КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА ДРЕВНОСТИ -
ОБ ОСОБОМ СОСТОЯНИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗУМА
CRITICAL THINKING OF THE KYRGYZ LANGUAGE OF ANTIQUITY - ABOUT THE
SPECIAL STATE OF THE HUMAN MIND**

Аннотация: Бул макалада кыргыз тилинин байыркы мезгилге таандык сынчыл ой жүгүртүү - адамдын акыл-эс бөлүгүнүн өзгөчө абалы деген багыттагы автордун изилдөөсү камтылган Ошентип, сынчыл ой жүгүртүү, адамдын акыл-эс бөлүгүнүн өзгөчө абалы катары, илгерки замандарда пайда болуп, ар кандай даанышмандар, кеңешчилер, ойчулдар жана жөнөкөй адамдар татаал турмуштук маселелерди тез арада чечүү зарылчылыгына туш болушкан. Булар алардын иш-аракеттеринин варианттары жөнүндө кызуу кандуулук менен

ойлонуп, логиканы толук кубаттуулукка буруп, окуялардын өнүгүү ыктымалдуулугун жана алардын таасиринин кесепеттерин кылдаттык менен карап чыгууну талап кылган..

Аннотация: Данная статья содержит авторское исследование древнего критического мышления кыргызского языка - особого состояния человеческого разума. Мыслители и простые люди столкнулись с острой необходимостью решения сложных жизненных проблем. От них требовалось хорошенько подумать над вариантами своих действий, задействовать логику в полную силу, тщательно взвесить вероятность развития событий и последствия их воздействия.

Annotation: This article contains the author's study of the ancient critical thinking of the Kyrgyz language - a special state of the human mind. Thinkers and ordinary people are faced with an urgent need to solve complex life problems. They were required to think carefully about the options for their actions, to use logic in full force, carefully weigh the likelihood of events and the consequences of their impact.

Негизги сөздөр: Сынчыл ой-пикир, окуучулар, коом, мектеп, класс, технология, калыптандыруу, жамаат.

Ключевые слова: Критическое мышление, ученики, общество, школа, класс, технология, образование, сообщество.

Key words: critical thinking, students, society, school, classroom, technology, education, community.

Билим берүүнүн негизги максаттарынын катарында доктринада: балдардын жана жаштардын ар тараптуу жана өз убагында өнүгүшү, алардын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрү, өзүн-өзү тарбиялоо жөндөмдөрүн калыптандыруу, инсанды өзүн-өзү ишке ашыруу; бирдиктүү дүйнө тааным жана заманбап калыптануу балдардагы жана жаштардагы илимий дүйнө таанымдын байытуу жана жогорулатуу- деген принциптер бар экендигин айтып коюу зарыл. Бул максаттарга чыгармачыл жана сынчыл ой жүгүртүүнүн табияты, ошондой эле аны өнүктүрүүнүн методдору жана каражаттары жөнүндө билимбизди тактап жана толуктамайынча жетишүүгө болбойт.

Тилдин материалдык жактан функционалышы тарыхый-социалдык чөйрө курчаган индивиддин психологиялык жүрүм туруму менен тыгыз байланыштуу. Демек адам баласынын тили - өзүнчө структурага жана мааниге ээ болгон сейрек кездешүүчү кубулуш. Ал адамдарды бири-бири менен өз ара байланыштырып туруучу негизги курал гана болуп саналбастан, конкреттүү тилде сүйлөгөн элдин, улуттун тарыхын, маданиятын, адабиятын, каада-салтын, нарк-насилин, психологиясын, философиясын ичине камтыган курулуш да болуп саналат. Окумуштуулар азыркы учурда дүйнө жүзүндө 7000ден ашуун тил бар деп жүрүшөт. Бул да так маалымат эмес, мүмкүн андан да көптүр. Ошол тилдердин арасында аз болгондо алты миң жылдык тарыхты кечирген, Орто Азиядагы эң байыркы элдердин бири болуп эсептелген кыргыз элинин улуттук тили - кыргыз тили да кирет.

Академик Б.М. Юнусалиев кыргыз тилинин өнүгүшүн үч мезгилге бөлүштүрөт:

1. Байыркы мезгил (VIII- IX к).

2. Ортоңку мезгил (X-XV к).

3. Жаңы мезгил (XV к башталат): а) XV - XVIII к. кыргыз урууларынын түштүк аймагында жашашы, иран, араб сөздөрүнүн кыргыз тилине кириши; б) XVIII-XX к. Октябрь революциясына чейинки мезгил; в) Совет мезгили – 1917- жылынан тартып[1].

1. Байыркы кыргыз доору. Бул доор биздин замандын V-X кылымдарына туура келет. Тюркология илиминде кыргыз тилинин калыптанышы жана тарыхый жактан өнүгүшү жөнүндө бирдиктүү пикир жок. Кыргыз тилинин калыптанышы жана тарыхый жактан өнүгүшү жөнүндө орус окумуштуулары академик А. А. Самойлович[2], профессор Н. А. Баскаков[3] 1950-жылдардагы түрк тилдерин изилдеген эмгектеринде учкай жазып кетишет. Алардын пикирлери боюнча кыргыз элдик оозеки тилинин калыптаныш тарыхы үч доорду камтыйт. Бул пикирди академик Б. М. Юнусалиев[1] дагы 1959-жылдары жазган илимий иштеринде ырастап кеткен. Кыргыз оозеки тили менен кошо кыргыз жазма тили пайда болгондугу тарыхта белгилүү экендигин айрым окумуштуулар айтып келген. Байыркы кыргыздардын биздин доорго чейин жеткен китептери - таштагы оймо-чиймелери жана жазуулары болуп эсептелинет. Кыргыз тили тарыхый узак мезгилди басып өткөн. Кыргыздар б.з. чейинки алтынчы кылымда эле ЭнеСайда өздөрүнүн алгачкы мамлекетин түзүшкөндүгү белгилүү. Байыркы кыргыздар биздин заманга чейинки доордо эле тарыхта белгилүү болгондой Орхон Энесай жазууларын пайдаланышкан. Азыркы учурда табылган байыркы кыргыздардын таш жазууларынын саны 120дан ашып калды. Алардын көпчүлүгү Орхон-Энесай, Миң-Суу өрөөнүндө 85, Монголияда, Таласта, Фергана, ЫсыкКөлдө, Кавказда, атүгүл Венгрияда жолуккан жазуулар бар. Белгилүү тюрколог И. А. Батмановдун[4] пикири боюнча булардын таралган борбору байыркы кыргыздар жашаган жерлерге туура келет. Энесай эстеликтеринин качан жазылгандыгы жөнүндө так маалымат жок. В. В. Радлов[5] б. з. 7-8-кылымда пайда болгон дейт, С. Е. Малов[6] шарттуу түрдө 5-6-кылымга такайт, ал эми И. Батманов Таластан табылган жазуулардын Энесайдагы кыргыздар 5-9 кылымда ала келген болуш керек деген божомолун айтат. Орхон-Энесай текстерин түзүүчүлөр колдонгон жазуулар өзүнчө бир белгилердин бирдиктүү системасын түзөт. Алар статистикалык жагынан гана айрымаланат. Орхон эстеликтери жогортон төмөн, оңдон солго карай окулуп, жазылат. Анда баш жана кичине тамгалар жок. Эңчилүү жана жалпы аттар бирдей даражада жазылган. Сан атоочтор сан менен эмес тамга менен белгиленген. Үндүү тыбыштар сөз ичинде бирде жазылса, бирде жазылбай калган. Орхон-Энесай эстеликтеринде сакталган байыркы кыргыз алфавити 38 тыбыштан турат. 10 кылымдын аягында кыргыздар Орхон-Энесай жазмасынан уйгур жазмасына өтүшкөн. Орхон-Энесайдагы руна жазма эстеликтерин В. В. Радлов, Е. Малов сыяктуу окумуштуулар кыргыздыкы деп эсептешет. Чынында эле кыргыздар ошол руна жазма эстеликтери табылган Энесайдагы Миңсуу ойдуңунда V кылымдарда мекендегини белгилүү. V-VI кылымдарда Ортоңку Эне-Сай ойдуңун ээлеген кыргыздар мамлекет түзгөндүгү, алар Алтай, Саян, Кан тоолорунун жака белинде Айдың көлдүн жээгинде көчүп-конуп жүрүшкөндүгү тарыхый булак-тарда жазылат. VII кылымдын аягында Көгмөндү ойдуңунда көчүп жүрүшкөн кыргыздар Барсбекти хан көтөрүшкөн. Миңсуу өрөөнүндөгү Айдың көлдүн тегерегинен табылган таш жазууларда кыргыз каганы Барсбекти жана Тибетке элчи болуп кеткен иниси жөнүндө жазуулар бар экендигине күбө болобуз. Орхон-Энесай жазууларындагы текстерде Барсбек жөнүндө төмөнкүдөй маалымат кездешет: Барс бег эрти, каган ат бунта биз биртимиз, сиңлим кунчуйуг биртимиз; өзи йаңылты, каганы өлти, будуны күң кул болты. «Көгмен пир суб иднсиз калмазун», - тийин, аз кыркыз будуныч йарат (ып) келтимиз сүңүс демиз илин... Йашына кыркыз тана сүледимиз; сүңүч батыма карыг сокипен, көгмен йышыч тога йорып, кыркыз будуныг уда басдымыз; Кыркыз каганын өлтүртүмиз, илин алтымыз... башлайу кыркыз каганыг бал-бал тиктим...» (Орхон-Энесай текстери, 1982, 54-67). Азыркы кыргыз тилине бул текст мындай

каторулат: «Барсбек эле каган атагыңды мында биз бердик, синдимди жар кы-лып бердим. өзү жаңылды, каны өлдү, эли күң, кул болду. Көгмөн жер суусу ээсиз калбасын деп, аз кыргыз элин (журтун) карап келдик, сүнгүштүк (найза сайыш-тык) эли менен... Жазында кыргызга карай жортулдадык. Сүңгү (найза) бою карды жиреп, көчмөн черик (жышын) ашып кыргыз журтун уйкуда бастык... Кыргыз канын өлтүрдүк, элин алдык (чаптык)... Кыргыз каганды баштап балбал тиктим...». Мына ушул жазууларда сынчыл ой-пикирди туюнткан маанилер бар экени талашсыз. Ушул жазуудагы сынчыл ой жүгүртүү деген түшүнүк көптөгөн изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бурду. Бул кокусунан эмес. Адамдын ишмердигинде критикалык ой жүгүртүү ажырагыс байланышта. Адам сын көз-караш тууралуу эч нерсе билген эмес болушу мүмкүн, бирок, анын ой жүгүртүүсү ар дайым сын орнотуу ушул болот. «Барсбек эле каган атагыңды мында биз бердик, синдимди жар кы-лып бердим. өзү жаңылды, каны өлдү, эли күң, кул болду» - деген сөздү алсак, сынчыл ой-пикирдин жогоруда белгиленген аспектиери ойдун тарыхы сынчыл ой жүгүртүүнүн ажырагыс элементи болуп саналат деген жыйынтыкка алып келет. Көйгөйлөрдү сынчыл ой-жүгүртүү жөнүндө маселени, кандайча болуп негизги идея сынчыл ой-жүгүртүү экенин далилдөө кыйынчылыкка турбайт. Бул суроого берилген жооптун бир мүмкүндүгү таратуунун формалдуу жана формалдуу эмес ыкмаларынын өз ара мамилелеринин көйгөйлөрүн кароо менен өтүп, буга байланыштуу – ой жүгүртүүнүн көйгөйлөрүн талкуулоо менен кесилишет. Барсбектин тегерегиндеги ой-толгоо, болгон окуянын эмес, келип чыккан доорунда сынчыл ой жүгүртүүнүн маанисин баяндайт. Ошондой эле сынчыл ой жүгүртүү күнүмдүк турмушта натыйжалуу чечимдерди кабыл алууга жардам берет дегендикти камтыйт. Сынчыл ой-пикирдин интеллектуалдык тамырлары абдан эле байыркы экени талашсыз, бул тууралуу жана анын эч ким "кадыр-барктуу" адамдардын көз каранды болушу мүмкүн экенин тастыктаган кыраакылык бар экенин сезип турабыз. Сынчыл ой-пикир байыркы адамдар бийлик жана жогорку абалды болушу мүмкүн экенин көрсөтүп турат, алар сынчыл ой-пикирди акырындык менен жана сарамжалдуу пайдалана билгендигин далилдеп турат.

Орхон-Энесай жазууларында кыргыздар жөнүндө көптөгөн маалыматтар бар. 1909-жылы түштүк Монголиядан Г. И. Рамстетд[7] тарабынан табылган «Кыргыз уулуна» арналган текстте мындайча жазылган: «Мен Йаглакар хандарын Уйгур өлкөсүнөн кууп чыктым. Мен кыргыз уулумун. Мен Бой-ла-Кутлуг-Йарган. Мен - Буйрук Кутлуг Багатаркан еге. Менин атагым чыгыш менен батышка тарады. Мен бай элем: ме-нин ондогон айылым, менин жылкыларым сан жеткис эле. Менин жети иним, үч уулум, үч кызым бар болчу. Өз уулдарымды үйлөнтүп, кыздарымды калыңсыз күйөөгө бердим. өз наасатчыма (дин боюнча) мен жүз тору ат бердим. Мен уул, кыздарымдын балдарын көрдүм. Эми мен өлдүм, мен (алардан) кеттим! Менин уулдарым! Адамдар арасында менин насаатчымдай болгула! Ханга кызмат өтөгүлө! Эр болгула!» (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 190-191). Бул жазуу VIII кылымдардагы байыркы кыргыздарга таандык. Ушул жазуулардан да сынчыл ой-пикирдин мезгилге таандык болгон касиетин аныктасак болот. Анткени ошол кылымдарда, тактап айтканда, VIII-IX кылымдарда, кыргыздар «Улуу держава» күтүп, уйгурлар жана башка элдер менен тең ата болуп турушкан. Белгилүү тюрколог, кыргыз тарыхынын күйөрманы Ю. С. Худяков Алтайдан жакында кытай императорунун кыргыз каганына жиберген IX кылымга таандык мрамор ташын тапкандыгын, ал ташта төмөнкүдөй жазуу болгондугун зор шык-таануу менен жазат: «Жакында эле Тоолуу Алтай аймагынан кыргыздардын тарыхы тууралуу жаңы далилдерди таптык. Андан мурда изилдөөлөрдү Хакасияда жүргүзгөнбүз.

Кытай императору Кыргыз каганына жиберген мрамор табличкаларын тапканбыз. Анда Кыргыз каганынын баатырдык иштери, даанышмандыгы баяндалган. Андагы бир маанилүү нерсе-кагандын кайсыл убакта жашаганы жазылып калыптыр. 866-жыл экен. Бул кытайды Тань династиясы башкарып турган мезгил. Башкача айтканда, мындан, ошондогу Кыргыз каганаты Тань империясы менен жакшы мамиледе турганын ачык байкайбыз» (Худяков, Итоги и перспективы изучения истории и культуры кыргызов в Саяно-Алтае и Центральной Азии. Бишкек, 2001, 26). VIII кылымдын башталышында Орто Азияны арабдар басып алышкан. Алар араб тилин, ислам динин, араб маданиятын басып алган элге таңуулай башташкан. Жергиликтүү элге араб жазуусун үйрөтүү күч алган. IX-XI кылымдарда Орто Азияга, анын ичинен Кыргыз жерине саякатчылар, дин кызматкерлери көп келип, жергиликтүү элдин жашоо-турмушун, жер шартын, табиятын тилин, маданиятын, жолдорун жазып кетишкен. Мына ошентип улуу ислам маданияты кыргыздарга акырындап кирип, анын баалуулуктары ар тараптуу жайылып, коомчулукка сиңе баштаган.

Ошентип, сынчыл ой жүгүртүү, адамдын акыл-эс бөлүгүнүн өзгөчө абалы катары, илгерки замандарда пайда болуп, ар кандай даанышмандар, кеңешчилер, ойчулдар жана жөнөкөй адамдар татаал турмуштук маселелерди тез арада чечүү зарылчылыгына туш болушкан. Булар алардын иш-аракеттеринин варианттары жөнүндө кызуу кандуулук менен ойлонуп, логиканы толук кубаттуулукка буруп, окуялардын өнүгүү ыктымалдуулугун жана алардын таасиринин кесепеттерин кылдаттык менен карап чыгууну талап кылган. Ошентип, буга жөндөмдүү адамдар зарыл болгон акыл-эс концентрациясына жетишип, аларга жүктөлгөн бардык тапшырмаларды мүмкүн болушунча тез арада аткарышты. Ушул оор кырдаалдардын биринин мисалы катары азыркы учурда дагы деле болуп жаткан ар кандай амалкөй саясий интригаларды элестетүүгө болот. Макулдашуунун катышуучуларынын айрым иш-аракеттери менен эмне болорун мүмкүн болушунча так эсептөө үчүн, боло турган нерселердин бардыгын өз алдынча жана сырттан жардамсыз ойлонуп, андан кийин бардык туура эмес чечимдерди тазалап, бирин тандап алуу керек экендиги кырдаалдын ушул түрүнө эң туура жана ылайыктуу болору шексиз. Сынчыл ой жүгүртүүнүн тарыхы, негизинен, курчап турган дүйнөдө жана аны мекендеген адамдардын аң-сезиминде сапаттуу өзгөрүүлөрдүн татаал жана куулук пландарын иштеп чыккан көрүнүктүү тарыхый инсандардын ишмердүүлүгүндө чагылдырылат. Ошентип, ачык же тымызын алдоо жолу менен мүмкүн болушунча көп жолдоочуларды тартуу үчүн, ошондой эле акылдуулугу төмөн адамдардын ой жүгүртүүсүн күчтүү инсандар менен иштөө үчүн жаңы идеологиялар түзүлдү. Педагогика илим катары түзүлгөндөн кийин, илимпоздор адамдын акыл-эс жаатында ар кандай эксперименттерди жүргүзүп, критикалык ой жүгүртүү кубулушун иликтей башташты. Окумуштуулардын ар бир тобу өзүнүн уникалдуу натыйжаларын алуу менен, өздөрүнүн уникалдуу изилдөө иштерин жүргүзүштү.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Юнусалиев Б.М. Избранные труды / Б. М. Юнусалиев; [Редкол.: Б. О. Орузбаева (пред.) и др. - Фрунзе : Илим, 1985. - 509 с
2. Самойлович Александр Николаевич // [Большая советская энциклопедия](#): [в 30 т.] / под ред. [А. М. Прохорова](#) — 3-е изд. — М.: [Советская энциклопедия](#), 1969.

3. Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков: (Структура слова и механизм [агглютинации](#)) / Отв. ред. акад. [А. Н. Кононов](#); Институт языкознания АН СССР. — М.: Наука, 1979. — 276 с.
4. Батманов И.А. Краткое введение в изучение киргизского языка [Текст] / И. А. Батманов ; Кирг. филиал Акад. наук СССР. Ин-т языка, лит-ры и истории. — Фрунзе : Киргизгосиздат, 1947 (тип. № 1). — 115 с.
5. Радлов Василий Васильевич // [Большая советская энциклопедия](#): [в 30 т.] / под ред. [А. М. Прохорова](#) — 3-е изд. — М.: [Советская энциклопедия](#), 1969.
6. Малов С.Е. Шаманский камень «яда» у тюрков Западного Китая // [Советская этнография](#). 1947. № 1. С. 151
7. Рамстедт Г. И. Этимология имени Ойратъ // Сборник въ честь семидесятилетия Г.Н. Потанина. Записки императорскаго русскаго географическаго общества по отдѣленію этнографіи. Томъ XXXIV / ред. А. Д. Рудневъ. — С.-Петербургъ: Типографія В. О. Киршбаума (отдѣленіе), Новоисаакіевская, 20. 1909. — С. 547–558.

List of used literature:

1. Yunusaliev B.M. Selected works / B. M. Yunusaliev; [Editorial board: B.O. Oruzbaeva (pre.) And others - Frunze: Ilim, 1985. - 509 p.
2. Samoilovich Alexander Nikolaevich // Great Soviet Encyclopedia: [in 30 volumes] / ed. A.M. Prokhorov - 3rd ed. - M.: Soviet Encyclopedia, 1969.
3. Baskakov NA Historical and typological morphology of Turkic languages: (The structure of the word and the mechanism of agglutination) / Otv. ed. acad. A. N. Kononov; Institute of Linguistics of the Academy of Sciences of the USSR. - M.: Nauka, 1979. -- 276 p.
4. Batmanov I.A. A brief introduction to the study of the Kyrgyz language [Text] / IA Batmanov; Kirg. branch of Acad. Sciences of the USSR. Institute of language, literature and history. - Frunze: Kirgizgosizdat, 1947 (type. No. 1). - 115 p.
5. Radlov Vasily Vasilievich // Great Soviet Encyclopedia: [in 30 volumes] / ed. A.M. Prokhorov - 3rd ed. - M.: Soviet Encyclopedia, 1969.
6. Malov S.E. Shaman stone of "poison" among the Turks of Western China // Soviet ethnography. 1947. No. 1. P. 151
7. Ramstedt G. I. Etymology named after Oirat // Collection in honor of G.N. Potanin. Notes of the Imperial Russian Geographical Society for the Separation of Ethnography. Volume XXXIV / ed. A. D. Rudnev. - St. Petersburg: Printing house V. O. Kirshbaum (branch), Novoisaakievskaya, 20. 1909. - pp. 547–558.

Рецензент: филол.и.д., профессор Дарбанов Б.Е.